Zvonko Benković

Narodni život i običaji u toliškome kraju u zapisima Bone Dobroslava Nedića i Petra Draganovića

Cilj je ovoga teksta analiza utjecaja Antuna Radića i njegove *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* na fra Bonu Dobroslava Nedića i Petra Draganovića. Tragom njihovih etnografskih zapisa krenuo sam u listopadu 2009. godine. Nedić i Draganović iscrpno su opisivali život i običaje prema *Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Antuna Radića (nastaloj 1897.) u toliškome kraju na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Do njihovih rukopisa došao sam istražujući svadbene običaje u Odsjeku za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. O vrsti građe i njezinoj vrijednosti za toliški kraj izvijestio sam ubrzo subraću franjevačkoga samostana na Raščici u župi Tolisa. Gvardijan fra Marijan Živković i fratri podržali su snažno moju ideju i potaknuli me da uz odobrenje Akademije prepišem rukopise i sudjelujem u kritičkoj obradi građe. U prepisivanju i analizi leksika pomagale su mi Petra Milavec, Jasmina Varga i Marija Vidnić. Ovdje im se toplo zahvaljujem.

Kako bismo lakše razumjeli hermeneutiku vremena kraja 19. i početka 20. stoljeća u kome Nedić i Draganović pišu etnološke monografije o životu i običajima u toliškome kraju, potrebno ih je na početku ove studije povijesno kontekstualizirati te protumačiti zemljopisni pojam *toliški kraj*. Uz to, važno je iznijeti i osnovne podatke iz životopisa autora kako bismo upotpunili sliku o njima, što je jedan od važnih elemenata za razumijevanje višeslojnosti njihovih tekstova. Zatim ćemo razmotriti osobnosti autora u perspektivi njihovih profesija i sudioništva u lokalnoj kulturi. Zasebno ćemo analizirati Radićeve opće upute o načinu skupljanja građe i nastojati protumačiti kako su se prema njima odnosili Nedić i Draganović: jesu li ih oponašali i možda stvarali poželjan idealni model te kako se može iščitati njihova vlastita etnografska kreativnost. Na kraju ćemo zasebno opisati razne druge aspekte Nedićeve i Draganovićeve građe.

O povijesti župe Tolisa

U sjeveroistočnome dijelu Bosne i Hercegovine, u plodnoj panonskoj ravnici uz desnu obalu rijeke Save, smještena je rimokatolička župa Tolisa. Zemljopisno

pripada regiji Bosanske Posavine, a danas administrativno pripada općini Orašje koja se nalazi u Posavskoj županiji u Federaciji Bosne i Hercegovine. Župa Tolisa pripada Vrhbosanskoj nadbiskupiji u šamačkom dekanatu i pastoriziraju je redovnici franjevačke provincije Bosne Srebrene iz samostana Raščica.

Povijesno gledano, župa Tolisa nastala je odvajanjem od župe Bijela 1784. godine, kada je postala samostalnom kapelanijom franjevačkoga samostana Kraljeva Sutjeska, a 1802. godine proglašena je župom. Prvotno je obuhvaćala naselja: Bazik, Bok, Domaljevac, Grebnice, Jenjić, Kopanice, Kostrč, Matići, Oštra Luka, Tolisa, Ugljara, Utorkovište (Donja Mahala), Vidovice i Vučilovac. Prema današnjem stanju, od matične župe Tolisa nastalo je šest župa: Vidovice (s Jenjićem), Domaljevac, Oštra Luka-Bok, Kopanice, Grebnice (s Bazikom) i Orašje. Broj stanovnika postupno je rastao u prvoj polovici 19. stoljeća te je nastala potreba za osnivanjem novih župa. Najprije se odijelila župa Vidovice (s Jenjićem, Kopanicama i Vučilovcem) 1853. godine, zatim župa Domaljevac (s Bazikom i Grebnicama koji su od 1853. do 1860. pripadali župi Tišina) 1860. godine, nakon nje 1902. godine župa Oštra Luka-Bok i na koncu, 1997. godine, župa Orašje kojoj pripada i naselje Dusine.[1]

Župu Tolisa danas čini skupina od pet seoskih naselja: Donja Mahala, Kostrč, Matići, Tolisa i Ugljara. U njima pretežno žive bosanski Hrvati rimokatolici. Svojom veličinom i brojem vjernika ubraja se među najveće seoske župe u Bosni. Prema popisu župljana nakon blagoslova kuća 2010. godine, u pet naselja župe živjelo je 3113 obitelji, odnosno 10.598 vjernika (*Obavijesti župe Tolisa*... 2010. – 2011.).

Pojam *toliški kraj*

Imenom *Tolisa* označavaju se različiti zemljopisni pojmovi. Prvotno se tako nazivala rijeka koja izvire ispod planine Trebave u sjeveroistočnome dijelu Bosne i Hercegovine i ulijeva se u Savu između sela Domaljevca i Tolise. No, tako se naziva i selo u općini Orašje, ali i župa u Vrhbosanskoj nadbiskupiji. Od imena Tolisa izveden je i pridjev *toliški* koji u najširemu smislu označava pripadnost koga ili čega selu ili župi Tolisi.

Bitno je, međutim, pojasniti što su pod pojmom *toliški kraj* podrazumijevali Bono Dobroslav Nedić i Petar Draganović u vrijeme skupljanja svoje građe. Toliški je kraj za njih prije svega označavao područje ondašnje župe Tolisa, ali ujedno i župa koje su se od nje odcijepile.

Do kraja 18. stoljeća središte župe bilo je u selu Tolisi, kada je zbog niskoga i močvarnoga zemljišta podložnoga poplavama premješteno na novu lokaciju koja

[1] Više o povijesti župe Tolisa vidi u: Nedić 1888; Živković 1973; Mijić 2002; Oršolić 2002; Barun 2003; Živković 2008.

se nazivala Raščica. Etimološki, imenica *raščica* ima dva značenja. Prvo, danas manje poznato značenje, nastalo je kao umanjenica imenice [h]rast, a odnosilo se na mjesto na kome je rasla hrastova šuma. S druge strane, raščica označava mjesto na kome se račvaju putovi u obliku raška (sing. rašak; usp. Mijić 2002: 136-142). Ovo je značenje i danas prihvaćeno i učestalo među mještanima jer je sukladno prirodnom položaju lokacije. Raščica se, naime, nalazi na križanju putova koji spajaju sela Donju Mahalu, Kostrč, Matiće, Tolisu, Bok i Oštru Luku. Ipak, ne treba zanemariti da je prvotno značenje riječi *raščica* bilo 'hrastova šuma'. Danas se ime Raščica u toliškome kraju najčešće odnosi na franjevački samostan.

Prema zapisima fra Stanka Mijića, postojala su tri razloga za odabir ove lokacije za izgradnju samostana. Prije svega, zemljište Raščica nije pripadalo ataru nijednoga sela jer je bilo u izravnome vlasništvu Osmanskoga carstva i smatralo se ničijom zemljom (*res nullius*). Osim toga, nalazilo se na blagoj uzvisini tako da mu nisu prijetile česte poplave Save, a ujedno je bilo smješteno u samome središtu župe. To je trebalo stišati moguće razmirice među pojedinim selima koja su nastojala da samostan bude u njihovu ataru, čime bi određeno selo dobilo na značenju. Ovaj se problem osjeća i danas, budući da je i dalje samostanska crkva ujedno i župna crkva. U posljednjih dvadesetak godina lokalno stanovništvo sve više napušta ime Raščica i koristi se imenom Tolisa za imenovanje samostana i župe. Time se po mišljenju mnogih mještana drugih sela neopravdano ističe značenje sela Tolise.

Život i djelo fra Bone Dobroslava Nedića

Fra Bono Dobroslav Nedić[2] rodio se u selu Tolisi 19. travnja 1841. godine. Isti je dan kršten u župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Tolisi imenom Luka (*Matica krštenih*... 1841: 364, br. 1252). Niže razrede osnovne škole završio je u Tolisi, a više u Kraljevoj Sutjesci. U franjevački novicijat stupio je 17. rujna 1857. godine u Kraljevoj Sutjesci. Nakon završenoga novicijata i položenih privremenih zavjeta u franjevačkoj provinciji Bosni Srebrenoj, od 1858. do 1864. godine boravio je u Đakovu na studiju filozofije i bogoslovije.[3] Nakon završetka studija vraća se u Bosnu, gdje je odmah zaređen za svećenika. Mladu misu proslavio je 7. kolovoza 1864. godine u rodnoj župi.

[2] O Nedićevu životu v. Gavran 1988: 58-60; Kovačić 1991: 266-267; Marjanović 2001: 193-194; Mijić 2002: 324-329; Nedić 2002: 255-256; Nedić 2011: 76-82, 121-125; Špionjak 2002: 233-234.

[3] U dosadašnjim biografijama fra Bone Nedića navodio se podatak da je filozofsko-teološki studij završio u Italiji, što je netočno (usp. Kovačić: ibid.; Marjanović: ibid.; Kovačić 2010: 405). Naime, u svojoj autobiografiji Nedić je detaljno opisao boravak u Đakovu od 1859. do 1864. godine. (Nedić 2011: 76-107)

Tijekom svoga života obnašao je više dužnosti. Bio je vikar rezidencije u Tolisi (1864. -1866.). Župnikovao je u Potočanima (1866.-1868.), Brčkom (1868.-1869., 1882.-1883. i 1885.-1890.), Dubravama (1876.-1879. i 1898.-1901.), Ulicama (1883.-1885.), Tolisi (1873.-1875., 1879.-1882. i 1896.-1898.) i Tišini (1891.-1896.) Uz prvotno imenovanje za župnika u Tolisi, imenovan je upraviteljem rezidencije u Tolisi (1873.-1875.), a zatim još u dva navrata, uz župničku dužnost, bio je i gvardijan u Tolisi (1879.-1882., 1896.-1898.). Zbog svoga nesebičnog i mnogostrukog rada bio je poštovan u provinciji među subraćom redovnicima, a ujedno cijenjen i od civilne vlasti. Za svoje zasluge odlikovan je 15. prosinca 1895. godine Viteškim križem cara Franje Josipa I. zbog zasluga za vjeru, franjevački red i narod. Nakon odlikovanja potpisivao se u svojim pismima i rukopisima kao fra Dobroslav vitez Nedić. Umro je 3. siječnja 1903. godine u franjevačkom samostanu na Raščici i pokopan je na župnom groblju Karauli.

Nedić je kao publicist opisivao razne događaje i zgode iz svoga života i prošlosti Bosanske Posavine. Osobito ga je nadahnjivao lik jednoga od prvih *iliraca* iz Bosne, njegova strica i mecene fra Martina Nedića (1810.-1895.). Potaknut njegovim primjerom pisao je pjesme, povijesne poeme, pripovijetke, kratke romane, poljoprivredne priručnike, franjevačke biografije, dnevnike i zapise o povijesti i suvremenosti franjevačkoga samostana Raščica i župe Tolisa. Godine 1894. godine, župnikujući u selu Tišini, pokrenuo je list *Žendrag*. Surađivao je u periodici: *Srce Isusovo* (1886.), *Vrhbosna* (1902.) i *Novi prijatelj Bosne* (1888.-1890.). Iako je još za života objavio nekoliko svojih djela, tek je u posljednjim desetljećima 20. stoljeća uvršten u antologije bosanskohercegovačkih književnika. Godine 1887. poslao je Matici hrvatskoj četiri usmene dulje pripovjedne deseteračke pjesme iz Brčkoga i okolice s jednim pismom (arhiv Odsjeka za etnologiju HAZU, sign. MH 151; K.MH.65).[4] Između 1897. i 1902. napisao je rukopisnu monografiju o narodnom životu i običajima u toliškome kraju i poslao je zajedno sa šest pisama uredniku *Zbornika za narodni život i običaje* Antunu Radiću (arhiv Odsjeka za etnologiju HAZU, sign. SZ 52; K.SZ.539a/1-6). U arhivu franjevačkoga samostana na Raščici čuvaju se brojni Nedićevi neobjavljeni rukopisi, zbirke pjesama i korespondencija.

U svojim se radovima potpisivao kao fra Bono Nedić, fra B. N. Bošnjak, fra Bono Nedić Tolišanin, fra Dobroslav vitez Nedić, fra Bono Dobroslav Nedić i fra Dobroslav Nedić. Uz ime i prezime uvijek je dopisivao i naziv redovničke službe koju je obnašao: župnik, gvardijan i isluženi gvardijan, a katkad se potpisivao i pseudonimima (primjerice *Posavac bosanski*).[5]

[4] Pjesme su uvrštene u ovu monografiju nakon Nedićevih etnografskih radova.

[5] U dokumentaciji Zavoda za etnologiju JAZU 1960-ih pogrešno je napisano *Nedić, Ivan, gvardijan* kao ime autora rukopisa u Staroj zbirci pod signaturom SZ 52, pa se ista pogreška potkrala i u dokumentacijskom pregledu iz 2010. (Batina et al. 2010: 112).

Život i djelo Petra Draganovića

Petar Draganović rodio se 1878. godine u obitelji Orkić-Draganović u selu Matići kao sin Luke i Marije, u razdoblju neposredno uoči austrougarske okupacije Bosne. Majka ga je u ratnom metežu spasila, odnijevši ga u obližnju šumu. Otac mu je bio vrlo ugledan. Kao kmet u osmanskom je razdoblju bio poštovan od svojih feudalnih gospodara – begova. Bio je župni odbornik, predstavnik sela u sudskim parnicama pred osmanskom i austrougarskom vlašću te konačno i starješina zadruge Draganovića (Tomas 1965: 5-7).

Niže razrede osnovne škole Petar je završio u Tolisi, a učiteljsku školu u Sarajevu. Nakon završenoga učiteljskog pripravničkog staža bio je pomoćni učitelj od 1897. do 1899. godine u Kralupima nedaleko od Konjica i Varešu, a od 1899. do 1904. u Brčkom (Dlustuš 1897: 1-3; 1898: 18-34; 1899: 9-21). Godine 1904. premješten je u Travnik kao privremeni, a od 1905. i stalni učitelj trgovačke škole (Dlustuš 1904: 33-39). Intenzivno je djelovao u Hrvatskom kulturnom društvu Napredak. Godine 1910. sudjelovao je u izborima za bosansko-hercegovački sabor kao član Hrvatske narodne zajednice. Pred Prvi svjetski rat postao je profesorom na Preparandiji u Sarajevu, koja je u ratu kraće vrijeme bila zatvorena, a zatim premještena u Derventu. Tako je i Petar Draganović premješten na mjesto učitelja u Derventu. Tu je radio sve do potkraj svoga života kada je zbog dugogodišnjih neuroloških poteškoća i uznapredovale tuberkuloze poslan na rehabilitaciju u Topolšicu kraj Velenja u Sloveniji. Tamo je umro 1921. godine te je pokopan u zajedničkoj grobnici. Bio je oženjen Ličankom Marijom Franić, podrijetlom iz sela Smiljana s kojom je imao petero djece: Zvonimira, Krunoslava, Danicu, Krešimira i Ljubicu (Ivurek 2013: 23, 121).

Petar Draganović je poslao tri rukopisa uredništvu *Zbornika za narodni život i običaje*, koji se čuvaju u arhivu Akademijina Odsjeka za etnologiju: 1. *Ženidba. Narodni običaji u Matićima (Bosna)* (1907., sign. SZ 126); 2. nenaslovljen opsežan rukopis s raznovrsnom etnološkom građom skupljenom prema Radićevoj *Osnovi*, nastao u razdoblju od 1907. do najvjerojatnije 1912. godine (sign. SZ 159); 3. *Ženidbeni običaji [i odijelo] u Muslimana* (nepoznata godina nastanka, sign. SZ 167). Njima se pridružuje i šest pisama nastalih između 1907. i 1913. godine (sign. K.SZ.145/1-6).

Svećenik i učitelj – sudionici kulture, neposredni promatrači i zapisivači

Iz dosad raspoloživih izvora ne možemo znati koliko su se međusobno poznavali franjevac Bono Nedić, rođen 1841., i puno mlađi svjetovni učitelj Petar Draganović, rođen u kasnim 1870-ima. Ipak, možemo naslutiti da je Draganović poznavao Nedića jer je Nedić službovao u toliškome kraju u vrijeme Draganoviće-

va djetinjstva. Uz to se u njihovim etnografskim rukopisima ne nalazi niti jedan spomen o drugim etnografima i folkloristima iz toliškoga kraja.

Nedić i Draganović pišu iz dviju različitih dobnih i profesionalnih perspektiva. Nedić zapisuje građu u zrelim godinama, tj. nekoliko godina prije svoje smrti u 62. godini života. Imao je veliku želju za predanim radom, ali su ga u tome sputavale redovne dužnosti, a poslije i bolest. Pisanje svoje građe dovršio je 28. kolovoza 1902. godine, a već je u siječnju iduće godine umro.

Zbog naravi svoje službe, odnosno svećeničkoga djelovanja isključivo u Bosanskoj Posavini, Nedić zasigurno bolje poznaje toliški kraj i njegove stanovnike u odnosu na Draganovića. Uz to posjeduje i mnogo veće iskustvo u pisanju jer je prije pisanja po Radićevoj *Osnovi* već napisao, a dijelom i objavio razne manje i veće radove i publikacije. Nedić je u više navrata bio gvardijan i župnik u toliškome kraju, ali je dosta vremena proveo i izvan toliške župe. Etnografsku građu po *Osnovi* uglavnom je pisao kao župnik župe Dubrave. Možda mu je ta fizička odvojenost od užega zavičaja bila olakšavajuća pri pisanju jer je donosila poželjni odmak od stalnoga bivanja na etnografskome terenu.

Draganović je bio u sasvim drukčijem položaju u odnosu na Nedića. Bio je učitelj, rođen u istome kraju kao i Nedić, ali za razliku od njega on ondje nikada nije radio. Draganović počinje skupljati građu i pisati prema *Osnovi* na početku učiteljske karijere 1907. godine, u svojim kasnim dvadesetim godinama. On tako nema većeg iskustva u pisanju, a o pitanjima koje Radić postavlja zna toliko koliko su mu svježa sjećanja iz djetinjstva i mladosti. Rođen je u Matićima, ali nakon završenih nižih razreda osnovne škole odlazi od kuće, a daljnji njegov boravak u toliškome kraju kod rodbine bio je tek povremen u vrijeme školskih praznika jer je službovao u mnogim dijelovima Bosne, ali nikada u toliškome kraju. Tada istražuje i skuplja građu, a zatim je nekoliko godina obrađuje ponajprije u sredinama u kojima radi i tek tada je šalje uredniku *Zbornika za narodni život i običaje* Dragutinu Boraniću (Draganović 1907.-1913.).

Draganovićev proces pisanja trajao je godinama, dok je Nedić sve napisao gotovo u jednome dahu. Možda iz toga proistječe Draganovićev drukčiji, studioziji pristup istoj stvarnosti u odnosu na Nedića. Pritom je Draganović vjerojatno namjeravao još pisati jer je obradio samo neke dijelove iz *Osnove*, ali zbog bolesti i rane smrti kao da je stao na pola puta. Tijekom pisanja neprestano je bio na određenoj granici *u* zajednici i *izvan* zajednice koju je opisivao, a samim time on je više bio neposredni promatrač nego što je bio sudionik lokalne kulture.

Od Radićevih uputa do konkretnoga teksta

U središnjem dijelu ove studije analizirat ćemo načine Nedićeva i Draganovićeva skupljanja građe, to jest kako su i koliko slijedili opće upute i načela koja je Antun Radić odredio u svojoj *Osnovi* u dvadeset trima stavkama u trećemu dijelu naslovljenom *Način sabiranja građe o narodnom životu* (Radić 1897: 72-75).

I. Radić zahtijeva da građa mora biti jasno definirana u zemljopisnome smislu, odnosno mora biti točno zapisana u kojem je kraju ili selu skupljena. Radić je pojasnio da *kraj* označava prostor ili zemljište na kojemu narod živi i uz to ima svoje posebno ime koje treba jasno naznačiti u etnografskim tekstovima.

U svojoj se građi Bono Nedić uglavnom pridržava naputka, navodeći da će opisivati život i običaje u toliškome kraju, no pritom se ne zadržava isključivo na području župe Tolisa, već opisuje i susjedne župe Domaljevac i Vidovice koje također pastoriziraju bosanski franjevci. S druge strane, Petar Draganović u svojoj građi opisuje primarno život i običaje u selu Matićima, ali i šire u toliškome kraju. To potvrđuje prvi dio njegove građe u kojem opisuje antropološke osobitosti stanovništva cjelokupnoga toliškog kraja. I Nedić i Draganović, međutim, kada iznose vlastita iskustva i događaje, uglavnom opisuju rodna sela Tolisu (Nedić) i Matiće (Draganović).

II. Uz zajedničko ime i naziv kraja, Radić smatra da stanovništvo povezuju i govor, odijevanje i pripadnost jednoj župi.

Župna crkva i prostor oko nje najčešće su u toliškome kraju kao i drugdje bili središtem raznih događanja, susreta, kulturne i robne razmjene. Tu su se okupljali ljudi iz uže i šire okolice i zbližavali župljani iz različitih sela. Nedić i Draganović navode da stanovnici toliškoga kraja imaju isti govor, običaje i stil odijevanja. Uz to su međusobno povezani brojnim rodbinskim vezama.

III. Radić izričito navodi da se pojedinci koji misle zaraditi novac bilježeći kojekakvu beznačajnu ili manje značajnu građu ostave skupljačkoga posla jer od toga neće imati velike koristi. Jednako tako ističe da nisu poželjni ni takvi istraživači koji će poljepšavati stanje, odnosno pisati u superlativima o *narodu*.

Radić je bio jasan u ovome načelu, ali je umjesto *stvarnoga stanja* u samom upitniku katkad implicirao *idealiziranu sliku* stvarnosti. To se, primjerice, može posredno iščitati u njegovim naputcima za opis samo najbogatije nošnje koju bi roditelji trebali kupiti kćeri za udaju i sinu za ženidbu, iako su takvo što sebi mogle priuštiti obično tek tri do četiri obitelji u selu.

Slično su u pojedinim primjerima postupali i Nedić i Draganović. Obojica su katkad imala na umu sliku poželjne – idealne – stvarnosti koju je Radić u manjoj mjeri implicirao u *Osnovi*, ali su više pisali o drugoj strani medalje i stvarnosti koja

često nije bila tako lijepa. Njihovi su rukopisi stoga višestruko zanimljivi i vrijedni jer se usporedno mogu pratiti opisi iste stvarnosti iz različitih perspektiva.

Ne može se zanemariti ni činjenica kako velike materijalne koristi od vlastita etnografskog rada nisu imali ni Nedić ni Draganović. To je osobito istaknuto u Draganovićevim pismima upućenima Uredništvu *Zbornika*. On u nedatiranom pismu nastalom vjerojatno u prvim mjesecima 1912. i pismu od 15. veljače 1913. moli Dragutina Boranića da mu što prije pošalje naknadu za obavljeni posao jer je na vlastito liječenje potrošio sav novac koji je imao.

IV. Radić ukratko opisuje idealnog etnografa. On kaže da osoba koja dobro poznaje i razumije svoju sredinu neće upasti ni u jednu od prije navedenih pogrešaka. Tko poznaje *narod* neće ga ni podcjenjivati ni precjenjivati.

Ne možemo znati kakvi su bili osobni stavovi i mišljenja Bone Dobroslava Nedića o stanovnicima toliškoga kraja, ali iz njegove raznovrsne objavljene i rukopisne građe možemo posredno iščitati kako mu je itekako bilo stalo do područja i ljudi o kojima piše. U njegovu liku isprepleću se mnogobrojne društvene uloge (svećenik, župnik, gvardijan, mještanin, prosvjetitelj, učitelj…) i istraživačka pozicija sudionika u kulturi. Iz svake se pojedine uloge može analizirati kako je pristupao konkretnim etnografskim izazovima.

Prije svega, očito je da Nedić kao sudionik lokalne kulture uglavnom nije imao predrasuda i nije podcjenjivao ljude svoga kraja. S druge je strane vdljivo da je često imao pokroviteljski stav prema njima i opisivao idealno, željeno stanje. No, ne može mu se predbacivati da je opisivao samo pojave koje su se razmatrale pozitivno prije svega u nauku Katoličke crkve. Naprotiv, on je često iznosio različite pozitivne i negativne pojave, potkrepljujući ih primjerima iz vlastita života i prisjećanjima iz osobne prošlosti.

Petar Draganović jednako se kao ni Nedić pretežno nije stavljao u poziciju iznad stanovnika područja o kojima piše, ali za razliku od Nedića uglavnom nije iznosio vlastite sudove o istraživanim kulturnim pojavama.

V. U oštrom tonu Radić nikomu ne preporučuje da ide istraživati kraj koji mu je nepoznat. U takvoj situaciji postoji velika opasnost da istraživač pristupi sugovornicima *s visoka*, a i da smatra da će na temelju tek nekoliko površnih iskaza moći valjano pisati o lokalnoj kulturi. Inače Radić preporučuje istraživačima da razvijaju kulturnu senzibilnost, empatiju i povjerenje prema ljudima koje istražuju.

Nedić i Draganović očito nisu imali previše takvih problema jer su obojica bila iz toliškoga kraja, a imala su i povjerenje ljudi koje su ispitivali. Kao pripadnici toga kraja (*insideri*) bili su u prednosti, tako da su neke pojave mogli opisivati prema vlastitome iskustvu i provjeravati ta iskustva na terenu, mogli su poslije

dopuniti ono što što nisu stigli zapisati i višestruko mijenjati nakon dubljega promišljanja. O njihovim mogućim terenskim dvojbama nemamo ništa zapisano, ali iz današnje pozicije možemo naslućivati njihovo postojanje.

VI., VII. i VIII. Najuspješniji potencijalni skupljači građe prema Radiću jesu nadareni pismeni seljaci koje zanima lokalna etnografija i žele dobro proučiti *Osnovu*. Jednako uspješni u tome mogu biti i stariji učenici raznovrsnih škola koji su rođeni u nekom kraju i tamo još imaju rodbine i prijatelja, a u njemu više ne žive. Uspješno mogu zapisivati građu i stariji učitelji i svećenici od kojih je Radić mnogo očekivao. To se pokazalo i opravdanim u pristigloj građi Uredništvu *Zbornika za narodni život i običaje*, koju su oni većinom i zapisali. Ovime je Radić na koncu 19. stoljeća utemeljio praksu u hrvatskoj etnologiji koja se odnosila na to da sami sudionici opisuju vlastitu kulturu (usp. Čapo 1997: 10-14).

U našem slučaju građu donose svećenik Nedić i učitelj Draganović. Rodom su iz toliškoga kraja i dovoljno bliski s mještanima da mogu kvalitetno etnografski opisivati kraj, a opet i ponešto udaljeni zbog prirode svojih zanimanja. U svojstvu *sudionika kulture* i *neposrednih promatrača* zapravo su jedni od najpoželjnijih etnografa – *zapisivača* – po Radiću (Čapo Žmegač et al. 2006: 10-19).

IX. Radić se ne nada da će *druga gospoda* (upravni činovnici, sudci, odvjetnici, njihovi pisari i vlastela) željeti pisati o *narodu*, a i njihovo bi pisanje moglo biti "obojeno" zbog loših odnosa sa seljacima.

Nedić spominje da seljaci na svoja slavlja često zovu gospodu, a na pitanje što seljani misle o gospodi odgovara ovako:

"O gospodi baš nemisle dobro, osobito što ih ima mnogo. Oni razumiju dvi vrste gospode. Trgovce i činovnike. Trgovci su zato da mogu svojom robom i kamatama sirotińu guliti. Vlada i vladini doglavnici su potrebiti radi reda u narodu. Ali oni mlogi niži činovnici, osobito općinski biļežnici, to su ġabojelice sasvim nepotrebite a najtežeg su tura. Svak bi volio u poslu prid Poglavicu zemaļskog izići, nego prid najzadńeg Natoroša. Ova mnogobrojna klasa nižih činovnikah vele da ih u crno zavi i do prosjačkog štapa dotjera." (Nedić 1897-1902: 262).

Inače prema njegovu mišljenju seljanima najviše smetaju gospodska raskoš i ratovanja među državama koja potiču gospodski slojevi.

X. Radić definira trenutak kada tko zainteresiran za etnografiju treba započeti s pisanjem. Ako nakon proučene *Osnove* takva osoba smatra da može odmah kvalitetno odgovarati na pitanja iz nje ili ako znade koga takvoga (rođaka, kuma ili znanca) koji bi mu mogao dobro pomoći u tome, može odmah pisati.

Bono Dobroslav Nedić upravo je tako i postupio, a za Draganovića ne znamo kako je započeo s pisanjem. U svome pismu upućenom Uredništvu *Zbornika za narodni život i običaje* Nedić 7. listopada 1897. godine piše:

"Drage sam volje primio "Osnovu za sabiranje i proučavanje Gragje o narodnom životu", a to me je naročito još više veselilo, što sam izabrao okolicu u kojoj sam rogjen, u kojoj i ovaj čas živem. Posla sam se odmah latio i počeo pisati, al kad sam već bio gotov sa blizu 8 tabakah, opazio sam moju pogriešku, da sam opisivao stvari po vlastitom izkustvu, a ne po naputku kako se moraju opisivati. Sad nije druge nego sa gotovom gragjom u koš pa hajde Jovo na novo. Sad nastupaju duge noći kad najviše dospjevam na pisanje jer žalibože! to mi druga služba moja po danu činiti – priječi. Izvinite! Ovo držah za dužnost da Vam javim, da ne biste mislio da sam se pozivu odazvao, a posla oglušio." (Nedićevo pismo Antunu Radiću, 7. listopada 1897.).

XI. Radić predlaže skupljačima kako se trebaju ponašati na terenu. Čovjek koji je poznat u kraju, ali ne komunicira neposredno s mnogo osoba, mora biti oprezan i postupno kroz opuštene razgovore stvarati povjerenje i otvarati mogućnosti za propitivanje o raznim temama iz *Osnove*. Radić savjetuje skupljačima da nastoje mudro postavljati osjetljiva pitanja, primjerice o vjerovanjima u vukodlake.

Na temelju građe ne možemo sa sigurnošću zaključiti kako su u ovome postupali Nedić i Draganović. No, moguće je pretpostaviti da su dobro proučili *Osnovu*. Nedić je prerađivao svoje ranije etnografske rukopise, a na neka je pitanja iz *Osnove* odgovarao prisjećajući se vlastitoga iskustva.

Draganović je u pojedinim dijelovima rukopisa istraživao etnografski po *Osnovi*, ali i sociometrijski. Tako donosi veliki uzorak ispitanika, navodeći podatke o visini, težini i izgledu 284 učenika u školama u Boku, Vidovicama, Donjoj Mahali i Tolisi (Draganović 1907-1912: 1-5). Pritom mu je posao zasigurno bio olakšan zbog učiteljske profesije, mlade dobi i očeva ugleda u zajednici.

Ovaj problem možemo promatrati i iz pozicije Nedićevih i Draganovićevih sugovornika. Možemo pretpostaviti da su oni bili susretljivi i otvoreni za suradnju. Jednako tako ovdje važnu ulogu ima i neposredna povezanost među toliškim selima u kojima se tradicionalno odvija brzi protok i izmjena novih informacija. Tako pojava neke strane ili nesvakidašnje osobe poput etnografa izaziva i u suvremenosti kao što je izazivala u prošlosti veliko zanimanje mještana, koji prate njezine aktivnosti.

XII. Radić je zahtijevao da se sve zapisuje dijalektalno i što autentičnije, *onako … kako narod kaže* i da se ništa ne popravlja. Ako zapisivač ne umije pisati bez dodatnih vlastitih intervencija, Radić mu sugerira da barem ne navodi ni jedne riječi koju lokalni ljudi ne poznaju i ne razumiju. Međutim, ovdje Radić uz želju da se što više piše u dijalektu ne dopušta osobitu etnološku interpretaciju, već zahtijeva da etnografi zapravo trebaju doslovno zapisivati iskaze sugovornika.

Nedić i Draganović uglavnom su slijedili Radićeve dijalektološke zahtjeve.

XIII. i XV. Radić nastavlja komentirati upute iz prethodne stavke, svjestan činjenice da vrsno etnografsko pisanje nije lak posao te da traži mnogo vremena i truda. On sada sugerira da etnograf prvo razgovara sa sugovornicima o određenoj temi, a zatim kod kuće sve zapiše po sjećanju. Uz to on zahtijeva od etnografa provjeru napisanoga. Najprije treba sve zapisati, a onda se ponovno jedanput ili više puta vratiti sugovornicima i provjeriti slaže li se napisano s onim što su ljudi prethodno kazivali. U XV. stavku Radić zahtijeva od etnografa da razgovara o određenim temama s više ljudi te da različita mišljenja i podatke bilježi, usporedi i zatim zapiše etnografske tekstove.

Nedić i Draganović najvjerojatnije su pisali kod kuće prema vlastitim dojmovima, sjećanjima i dubljim promišljanjima, a možda su i višekratno preinačivali prvotne tekstove, ali ne možemo znati jesu li provjeravali zapisano putem ponovljenih i novih razgovora s mještanima. Kod obojice je očita *etska* pozicija sveznajućega pripovjedača, a tek su neznatni primjeri *emskog* pristupa u kojima daju glavnu riječ sugovornicima. (usp. Čapo Žmegač et al. 2006: 7-10).

XIV. Radić savjetuje da etnograf određenu građu, ponajprije folklorističku poput pjesama, neposredno zapisuje riječ po riječ od kazivača ili da je nauči napamet pa onda zapiše. Kada etnografa zapitaju zašto piše, treba nastojati odgovoriti mudro i promišljeno te uvjeriti sugovornike u etičnost svoga posla. Ipak, iako se ne treba općenito služiti varkama, katkad treba postupiti lukavo, osobito kada nastoji doznati neke tajne postupke, primjerice tajne lijekove.

Danas je teško nagađati kako su Nedić i Draganović bilježili pojedine dijelove, ali je značajan dio njihove građe ispunjen vlastitim sjećanjima i anegdotama kao i umetnutim usmenoknjiževnim oblicima poput pjesama i pripovjedaka. Možemo pretpostaviti da je Nedić imao pred sobom prethodno skupljen veliki broj pjesama, priča i zagonetki koje su pohranjene u arhivu franjevačkoga samostana na Raščici.

U stavkama od XVI. do XXIII. Radić navodi još nekoliko općih uputa. Važno mu je da istraživanjem budu obuhvaćeni stariji vrsni kazivači (stavka XVI.). On dopušta da se može početi pisati bilo po kojem poglavlju ili odlomku *Osnove*, samo da pisanje bude cjelovito (stavka XVIII.). Ostale su stavke tehničke prirode i utvrđuju odnos etnografa i urednika *Zbornika za narodni život i običaje*.

Nedić između Radićeve norme i vlastite slobode

U rukopisnoj zbirci fra Bone Dobroslava Nedića, staroj više od 110 godina, možemo iščitavati različite aspekte iz više disciplinarnih perspektiva. Najveće je njezino značenje u tome što vrlo cjelovito oslikava život u toliškome kraju potkraj

19. stoljeća prema Radićevoj *Osnovi*. Pritom donosi opis brojnih pojedinosti koje, gledano iz naše perspektive, predstavljaju iznimnu dokumentarnu vrijednost. Nedić sustavno slijedi *Osnovu* i pritom nastoji pisati što više u skladu sa zadanim naputkom. Tomu u prilog ide i podatak iz njegova pisma od 7. listopada 1897. upućenoga Antunu Radiću u kojemu naglašava da je zabunom napisao dio građe prema vlastitom iskustvu, a ne prema naputku pa je taj rukopis odbacio jer nije u potpunosti odgovarao modelu *Osnove*. Nedić se, naime, prije upoznavanja s Radićevom *Osnovom* intenzivno bavio skupljanjem etnološke i folklorističke građe u župama u kojima je pastoralno djelovao. U njegovim rukopisima pohranjenima u arhivu franjevačkoga samostana na Raščici ima dosta takvih zapisa iz sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća.[6] Stoga je Nedić Radićevu *Osnovu* vjerojatno doživio kao neku vrstu potvrde važnosti svoga prethodnog etnografskog posla jer u pismu Radiću od 7. listopada 1897. navodi kako je počeo pisati odmah čim je *Osnovu* dobio i pročitao. Možemo pretpostaviti da je na taj način želio usustaviti i proširiti svoje istraživanje i objaviti monografiju u uglednoj Akademijinoj publikaciji. Koliko je u tome želio biti dosljedan i pedantan govori činjenica da je uglavnom sasvim precizno odgovarao na većinu Radićevih pitanja i pritom nerijetko ponavljao strukturu samoga pitanja preoblikujući ga u odgovor. No, u rukopisu se na mnogim mjestima očituje i njegov književni dar koji se osobito izražava na mjestima u kojima se Nedić prepušta široj deskripciji, udaljavajući se od izravnih odgovora na upite iz Radićeve *Osnove*, primjerice u opisima života i običaja u proširenim obiteljima (zadrugama), dječjih igara te u pripovijetkama.

Glavna je manjkavost Nedićeve zbirke, međutim, u tome što često ispisuje dokumentarnu sliku o *idealnome stanju* u jednome selu. U njemu ljudi pažljivo čuvaju svoju tradicijsku kulturu, rade vlastitim rukama i proizvode sve što im je potrebno za prehranu, odijevanje i druge životne potrebe, rado se susreću s drugim ljudima i vrlo su gostoljubivi i osjetljivi za potrebe drugih. Kako su svi uglavnom katolici, drže se crkvenih odredbi i zajedno se mole u svim važnijim prigodama. Ovaj idealizam ipak ne obuzima cjelokupnu zbirku. Nedić tako ne zanemaruje spomenuti u kritičkom tonu i neke tada nepoćudne stvari za jednoga katoličkog svećenika poput pretjerivanja u plesanju, pjevanju i veseljima nakon svakoga velikog zajedničkog posla i u zimskim noćima. Također, Nedić često sam sebi proturječi. Primjerice, na izravno Radićevo pitanje ima li kakvih spolnih bolesti u kraju odgovara da ih nema, ali poslije detaljno opisuje sifilis. Slično je, recimo, i s pita-

[6] Sadržaj Nedićevih pisama Radiću upućuje nas na istraživanje drugih etnografskih rukopisa u njegovoj ostavštini u arhivu franjevačkoga samostana na Raščici. Kada bi se ti rukopisi pronašli, mogli bi se usporediti s građom iz Akademijina Odsjeka za etnologiju. Na taj bismo način vjerojatno dobili potpuniju sliku o tome kako i koliko je Radićeva *Osnova* sa svojim pitanjima preoblikovala prijašnju Nedićevu etnografsku misao.

njem ima li u kraju čaranja, bajanja i ljudi koji se tim poslom bave. Opet je početni odgovor da nema, no u nastavku Nedić opisuje upravo tu pojavu.

Opisani Nedićev raskorak između ideala i zbilje vrlo je dojmljiv. Njegov rad mogli bismo usporediti sa suvremenim dokumentarnim filmom, u kojemu možemo osjetiti razliku između scenarija koji je napisao scenarist i umjetničke slobode redatelja koji se oslanja na scenarij. U ovom primjeru Radićevu *Osnovu* možemo promatrati kao scenarijski predložak o tome kako treba predstaviti kulturu određenoga kraja, koji katkad sugerira predstavljanje najuglednijih, najbogatijih i najljepših pojava. Možemo pretpostaviti da su manje reprezentativni oblici dio znanja koje se podrazumijeva, koje je prisutno u svijesti samoga etnografa i ljudi o kojima piše, ali se u kontekstu potencijalne etnografove namjere da se predstavi najbolja slika oni zanemaruju.

U Nedićevu se pisanju, koliko god pomno slijedio zadani Radićev obrazac – *scenarij* – ipak značajno osjeća *redateljska* odnosno "umjetnička" sloboda etnografa književnika. To je vidljivo na mnogim mjestima, a na poseban način se iskazuje u njegovim opisima pravnih, svadbenih i pogrebnih običaja. Tu Nedić odgovara na Radićeva pitanja, ali znatno proširuje priču opisima konkretnih životnih situacija, svadbi njegovih rođaka i pokopa njegova sinovca Marijana. On u prvome redu pruža idealiziranu sliku svadbenih običaja jer daje prikaz svadbe u jednoj bogatoj seoskoj zadružnoj kući. No, pritom opisuje i niz konkretnih svadbenih situacija kojima je nazočio. To se, primjerice, lijepo očituje u opisima svadbenoga pučkog teatra u kojima je glavni akter bio *čajo* i kuhari i kuharice kao njegovi pomoćnici (Nedić 1897-1902: 194-211).

Još je snažniji primjer nadahnuti prikaz pokopa Nedićeva sinovca Marijana. Nedić iznosi pet naricaljki koje je, tugujući za svojim bratom, na sprovodu izvela Marijanova sestra Mara, opisujući posljednje trenutke opraštanja s pokojnikom (ibid.: 216-220). Način na koji je Nedić upamtio i zabilježio naricaljke možemo samo naslutiti. On navodi da u selima ima nekoliko žena koje znaju naricati poput najboljih guslara, opisujući namah istaknute momente smrti i pokopa. Mara je u naricaljkama, stvarajući instantno stihove i cjeline u neposrednim situacijama na sprovodu, potresno opisala trenutak kada je Nedić došao u dvorište svoga brata i ugledao pokojnog sinovca, zatim polaganje u lijes, dolazak svećenika, učitelja i školaraca, majčin emotivni slom i na koncu ukop.

Draganović na tragu maloga leksikona

Petar Draganović tek djelomično obrađuje Radićevu *Osnovu*, ali njegova građa u odnosu na Nedićevu obiluje znatno većom količinom podataka. Draganović dublje, preciznije i slojevitije pristupa poslu u odnosu na Nedića, ali Nedić donosi

raznovrsniju građu i daje cjelovitiju sliku o lokalnoj kulturi. Draganović je vjerojatno poznavao manji broj mještana od Nedića, ali kraj o kojemu piše, ljudi i govor nipošto mu nisu bili strani. Uložio je mnogo truda i vremena u skupljanje građe koja obiluje etnografskim detaljima. Pisao je dijalektom, bilježeći naglaske, unoseći apostrofe i naglašavajući mnoge posebnosti posavskoga dijalekta. No, bio je veoma temeljit i u obradi i interpretiranju skupljene građe. Svojom studioznošću i sustavnošću pri opisivanju ljudi, predmeta, tehnologije, životinja, biljaka, običaja itd. znatno je oznanstvenio svoj etnografski tekst. Jasno je da je pisao sporo, dijelom zbog velike količine podataka koju je skupio i tema kojima se bavio, a dijelom i zbog bolesti.

Ponekad se čini kao da Draganović doslovno očitava i potom minuciozno predstavlja neku pojavu, primjerice izgled jedne zadruge, konkretno zapravo svoje obitelji, života u njoj, opisa zgrada, pokućstva i slično. Inače su Nedić i Draganović opisali zadružni život onako kako su ga oni sami iskusili jer su obojica odrasla u zadružnim obiteljima. Nedić navodi da se njegova obitelj već dijelila, a Draganović opisuje obiteljsku zadrugu koja je još uvijek na okupu i u punoj snazi. Pokušajmo predočiti Draganovićev tipičan etnografski tekst njegovim opisom kuće i dvorišta jednoga samca u kojemu daje i primjer teškoga života udovica koje ostanu s malom djecom:

"Kuća u čoeka samca manja je od zadružne kuće, a ne'a oko nje ni 'noliko zgrada. U kući je u samca manje sugja i drugog pokućanstva, a u sobi ne'a 'noliko posteljâ. Opisaćemo vod kuću samca, Jakoba Miškovića, u Matićâ broj 24. Prid 'vom je kućom avlija puno manja, već kod br. 25. i nije došla 'nako u četjeri ćoška. Po avliji je posadito dosta stari jabukâ i krušakâ, pa ne'a goto kuće u selu, ge bi bilo toliko voćaka. Kuća je na megji avlije i vrtlaka, a okrenita je licem k jugu. Podavno je načinita, a sva je od drveta i od zemlje. U toj kući živi udovica Vida Mišković sa svoim vridnim i čestitim sinom, Jakobom, monkom od dvaestak godina. Osim Jakoba ima u Vide još ći, Ruža, cura na uda'u i još jedan sinčić od četrnaest godina." (Draganović 1907-1912: 51).

Zbirka Petra Draganovića iznimno je vrijedna građa. Obrađujući samo jedan dio Radićeve *Osnove*, Draganović slijedi zadana pitanja, ali za razliku od Nedića uglavnom ne odgovara neposredno samo na njih. Pritom, ovisno o temi koju obrađuje, stvara svojevrsne manje *leksikone* pojmova iz područja tradicijske kulture toliškoga kraja. Općenito, osnovna struktura leksikona jest da u natuknicama donosi pregled ukupnoga, općega znanja ili znanja određene struke. Natuknice se nižu abecednim ili metodičkim redoslijedom i obuhvaćaju kratke članke, pojmove, izraze, vlastita i zemljopisna imena, povijesna zbivanja i slično. Draganović umnogome postupa upravo tako. On se ne koristi u svakoj cjelini istom metodološkom shemom, ali ih slično strukturira. U svakome poglavlju i odlomku donosi

kratak opći uvod, a nakon toga sustavno opisuje različite pojmove, izraze i riječi, ovisno o temi koju obrađuje. Njegova je građa posve izniman i osebujan etnografski izvor o bioantropološkim osobinama ljudi u toliškome kraju početkom 20. stoljeća, njihovim nastambama, stanovanju, gospodarstvu, prehrani, odijevanju, tekstilu, bolestima, lijekovima te na kraju običajima oko sklapanja braka.

LITERATURA

Barun, Anđelko. 2003. *Svjedoci i učitelji. Povijest franjevaca Bosne Srebrene*. Sarajevo-Zagreb: Svjetlo riječi.

Batina, Klementina, Jelena Marković, Ivana Polonijo, Jakša Primorac i Luka Šešo. 2010. "Dokumentacijski pregled arhivskog gradiva Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti". *Zbornik za narodni život i običaje* 55: 45-466.

Čapo Žmegač, Jasna. 1997. "Antun Radić i suvremena etnološka istraživanja". *Narodna umjetnost* 34/2: 9-33.

Čapo Žmegač, Jasna, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek. 2006. "Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja". U: *Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. J. Čapo Žmegač, V. Gulin Zrnić i G. Pavel Šantek, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Naklada Jesenski i Turk., 7-43.

Dlustuš, Ljuboje, ur. 1897. *Službeni dodatak Školskog vjesnika* 4/7-8. Sarajevo: Zemaljska štamparija.

Dlustuš, Ljuboje, ur. 1898. *Službeni dodatak Školskog vjesnika* 5/7-10. Sarajevo: Zemaljska štamparija.

Dlustuš, Ljuboje, ur. 1899. *Službeni dodatak Školskog vjesnika* 6/5-12. Sarajevo: Zemaljska štamparija.

Dlustuš, Ljuboje, ur. 1904. *Službeni dodatak Školskog vjesnika* 11/7-8. Sarajevo: Zemaljska štamparija.

Draganović, Petar. 1907. *Ženidba. Narodni običaji u Matićima (Bosna)*. Arhiv Odsjeka za etnologiju HAZU, sign. SZ 126.

Draganović, Petar. 1907-1912. Bosanska Posavina (Matići). Prema Radićevoj "Osnovi...". Arhiv Odsjeka za etnologiju HAZU, sign. SZ 159.

Draganović, Petar. 1907-1913. *Korespondencija*. Arhiv Odsjeka za etnologiju HAZU, sign. K.SZ.145/1-6.

Gavran, fra Ignacije. 1988. *Putovi i putokazi. Niz članaka o našoj prošlosti*. Sarajevo: Svjetlo riječi.

Ivurek, Mijo. 2013. *Život i djelo Krunoslava Draganovića (1903.-1983.)*. Zagreb-Sarajevo: Naklada Gea d.o.o. – Hrvatsko kulturno društvo Napredak.

Kovačić, Anto Slavko. 1991. *Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrene. Prilog povijesti hrvatske književnosti i kulture*. Sarajevo: Svjetlost – Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine – Franjevački provincijalat Bosne Srebrene.

Kovačić, A. 2010. "Nedić, Bono". U: *Hrvatski franjevački biografski leksikon*. F. E. Hoško, P. Ćošković i V. Kapitanović, ur. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 405.

Marjanović, Mirko. 2001. *Leksikon hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas*. Sarajevo: Matica hrvatska – HKD Napredak.

Matica krštenih župe Tolisa. 1841 [sv. II]. Tolisa: Arhiv franjevačkoga samostana na Raščici.

Mijić, fra Stanko. 2002. *Vremeplov Bosanske Posavine. Crkva i samostan na Raščici u Tolisi*. R. Špionjak, ur. Tolisa: Franjevački samostan.

Nedić, fra Anto. 2002. "Duhovna zvanja iz župe". U: *Župa Tolisa. 1802.-2002*. A. Nedić, ur. Tolisa: Franjevački samostan, 255-271.

Nedić, Bono Dobroslav. 1887. *Četiri muške pjesme iz Brčkog*. Arhiv Odsjeka za etnologiju HAZU, sign. MH.65, K.MH.65.

Nedić, fra Bono Dobroslav. 1888. *Kratka povijest župe, crkve i samostana toliškog*. Pečuh.

Nedić, Bono Dobroslav. 1897-1899. *Korespondencija*. Arhiv Odsjeka za etnologiju HAZU, sign. K.SZ.539a/1-6.

Nedić, Bono Dobroslav. 1897-1902. Bosanska Posavina (Toliški kraj). Prema Radićevoj "Osnovi...". Arhiv Odsjeka za etnologiju HAZU, sign. SZ 52.

Nedić, fra Bono. 2011. *Razni doživljaji prošlosti. Autobiografija*. M. Nedić, ur. Tolisa: Zaklada Terra Tolis.

Obavijesti župe Tolisa za 2010.-2011. Tolisa: Arhiv franjevačkoga samostana na Raščici.

Oršolić, Mato. 2002. "Prisutnost Katoličke crkve". U: *Župa Tolisa. 1802.-2002*. A. Nedić, ur. Tolisa: Franjevački samostan, 173-235.

Radić, Antun. 1897. "Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 2: 1-88.

Šilić, Miroslav. 2001. *Narodne plesovi, pjesme i običaji Hrvata Bosanske Posavine*. Široki Brijeg: Hrvatska matica iseljenika u Federaciji BiH – Hrvatska kulturna zajednica u Federaciji BiH.

Špionjak, fra Roko. 2002. *Život i djelovanje posavskih franjevaca u sjeveroistočnoj Bosni kroz dva stoljeća (1802-2002).* Tolisa: Franjevački samostan.

Tomas, Ivan. 1965. *Krunoslav Stj. Draganović. Prigodom 60. godišnjice njegova života*. Wien: Hrvatska revija [poseban otisak].

Živković, Pavo. 1973. "Prolog historiji Bosanske Posavine". U: *150 godina osnovne škole u Tolisi: 1823-1973*. J. Baotić, ur. Tolisa : Osnovna škola "Vladimir Nazor", 43-68.

Živković, Pavo. 2008. *Prilozi za povijest Usore i Soli (Povijesni mozaik Bosanske Posavine, Usore i Soli od najstarijih vremena do današnjih dana).* Zagreb: Hrvatsko kulturno društvo Napredak.